

Sıhhiye Müfettişlerinden Doktor Tevfik Rüştü'nün (Aras) “Isıtma (Sıtma)” Adlı Eserinin Değerlendirilmesi

Evaluation of the Work Titled “Isıtma (Malaria)” by Dr. Tevfik Rüştü (Aras), One of the Health Inspectors

¹ Ahmet NİZAMOĞLU^a, ² İlker TÜRKMEN^b

^aSerbest Araştırmacı, Kırşehir, Türkiye

^bKırşehir Ahi Evran Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Genel Türk Tarihi AD, Kırşehir, Türkiye

ÖZET II. Meşrutiyet Dönemi'nde sağlık politikalarına artan ilgi, sıtma gibi halk sağlığını tehdit eden hastalıklarla mücadelede devletin daha sistemli adımlar atmasını sağlamıştır. Bu dönemde Osmanlı yönetimi, sıtmanın tarımsal üretim ve nüfus üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak amacıyla çeşitli yasal ve idari düzenlemeler gerçekleştirmiştir. Doktorlar ve aydınlar sıtma başta olmak üzere birçok hastalık hakkında halkın bilinçlendirilmesi için eserler kaleme almıştır. Bu makalede, II. Meşrutiyet Dönemi'nde sıtma mücadelesinde önemli bir kaynak olan Dr. Tevfik Rüştü'nün 1914 tarihli Isıtma (Sıtma) adlı eserini değerlendirilmektedir. Tevfik Rüştü, sıtmayı Osmanlı coğrafyasının en yaygın ve tehlikeli hastalıklardan biri olarak tanımlamakta ve özellikle kırsal kesimdeki etkilerini vurgulamaktadır. Eserde sıtmanın nedenleri, sivrisineklerin hastalığı nasıl yaydığı konularına değinilerek, hastalıktan korunma ve tedavi yöntemlerine dair detaylı bilgilere yer verilmiştir. Ayrıca kinin kullanımının hastalıkla mücadeledeki rolüne ve devletin sıtma ile mücadelede aldığı önlemlere yer verilmiştir. Osmanlı sağlık politikalarının bir parçası olarak, bataklıkların kurutulması, sivrisineklerin yok edilmesi, kininin ücretsiz dağıtımı gibi önlemler değerlendirilmiştir. Makale, sıtmanın Osmanlı coğrafyasında ekonomik ve demografik etkilerini analiz etmekte ve Osmanlı sağlık yönetiminin hastalıkla mücadelesine ışık tutmaktadır. Sıtma adlı eser, Osmanlı sağlık politikalarının dönemin modern sağlık bilgileriyle nasıl şekillendiğini göstermesi bakımından önemli bir kaynak olarak değerlendirilmektedir. Sonuç olarak II. Meşrutiyet Dönemi, Osmanlı Devleti'nde halk sağlığı anlayışının geliştiği, sıtma gibi bulaşıcı hastalıklarla mücadelede devletin daha aktif bir rol üstlendiği bir dönem olmuştur. Tevfik Rüştü'nün eseri, dönemin sıtmaya bakışını anlamak açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Söz konusu eser genel olarak tıp tarihi özel olarak ise halk sağlığı tarihini yakından ilgilendirmektedir. Bu bağlamda eserin kaleme alındığı dönem ve müellifi özelinde eser daha da dikkat çekmektedir. Çalışmada nitel araştırma metodlarından doküman analizi kullanılmıştır.

ABSTRACT During the 2nd Constitutional Era, the increasing focus on health policies led the Ottoman state to take more systematic measures in combating diseases that posed a threat to public health, such as malaria. In this period, the Ottoman administration implemented various legal and administrative regulations to mitigate the negative effects of malaria on agricultural production and population health. Additionally, doctors and intellectuals authored works to raise public awareness about malaria and other prevalent diseases. This study evaluates *Isıtma (Sıtma)*, a significant work published in 1914 by Dr. Tevfik Rüştü, which played a crucial role in malaria control efforts during the 2nd Constitutional Era. Tevfik Rüştü defines malaria as one of the most widespread and dangerous diseases in the Ottoman territories, emphasizing its severe impact on rural populations. His work provides a detailed explanation of the causes of malaria, the role of mosquitoes in its transmission, and the methods of prevention and treatment. Furthermore, the book discusses the role of quinine in combating the disease and outlines the state's measures to control malaria. As part of Ottoman health policies, initiatives such as draining swamps, eliminating mosquitoes, and distributing quinine free of charge were implemented. This study analyzes the economic and demographic impact of malaria in the Ottoman Empire and sheds light on the state's health management strategies. *Sıtma* serves as a valuable resource in understanding how Ottoman health policies were shaped by contemporary medical knowledge. In conclusion, the 2nd Constitutional Era marked a period when public health consciousness developed in the Ottoman Empire, and the state assumed a more active role in combating infectious diseases such as malaria. Tevfik Rüştü's work is an important source for understanding the view of malaria at the time. The work in question is closely related to the history of medicine in general and the history of public health in particular. In this context, the work attracts even more attention in terms of the period in which the work was written and its author. Document analysis, one of the qualitative research methods, was used in the study.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Tıp Tarihi; sıtma;
Tevfik Rüştü; tıp tarihi

Keywords: Ottoman History of Medicine, malaria;
Tevfik Rüştü; history of medicine

KAYNAK GÖSTERMEK İÇİN:

Nizamoglu A, Turkmen İ. Sıhhiye müfettişlerinden doktor Tevfik Rüştü'nün (Aras) "Isıtma (Sıtma)" adlı eserinin değerlendirilmesi. Türkiye Klinikleri J Med Ethics. 2025;33(2):76-85.

Correspondence: Ahmet NİZAMOĞLU
Serbest Araştırmacı, Kırşehir, Türkiye
E-mail: ahmet.nizamoglu@outlook.com

Peer review under responsibility of Türkiye Klinikleri Journal of Medical Ethics, Law and History.

Received: 26 Feb 2025 **Accepted:** 18 May 2025 **Available online:** 27 May 2025

2146-8982 / Copyright © 2025 by Türkiye Klinikleri. This is an open access article under the CC BY-NC-ND license (<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

Çok eski bir hastalık olan sıtmaya dair bilgiler MÖ 2700'den kalma Çin belgelerine dayanmaktadır. MÖ 2000'den kalma Mezopotamya kil tabletlerinde, MÖ 1570'ten kalma Mısır papirüslerinde ve MÖ VI. yüzyıla kadar uzanan Hindu metinlerinde de hastalıktan bahsedildiği bilinmektedir. MÖ 850'lerde Homeros, MÖ 550'lerde Agrigentumlu Empedokles ve MÖ 400'lerde Hipokrat dâhil olmak üzere erken Yunanlılar, bataklık yerlerde yaşayan insanlarda karakteristik olarak görülen bozuk sağlık, sıtma ateşleri ve büyümüş dalakların farkındaydı. 2500 yıldan uzun bir süre boyunca sıtma ateşinin bataklıklardan kaynaklandığı fikri varlığını sürdürdü.¹

Antoni van Leeuwenhoek'in 1676'da bakterileri keşfetmesi ve mikroorganizmaların bulaşıcı hastalıkların nedeni olarak görülmesi ve 1878-1879'da Pasteur ve Robert Koch'un enfeksiyonun mikrop (germ) teorisini geliştirmesiyle sıtmanın nedeninin araştırılması yoğunlaştı. Bilimsel çalışmalar ancak 1880'de Fransız bir askeri cerrah olan Charles Louis Alphonse Laveran tarafından parazitlerin keşfedilmesi ve sivrisineklerin vektör olarak tanımlanmasıyla derinleşmiştir. 1897'de Ronald Ross tarafından kuş sıtması, 1898-1900 yılları arasında İtalyan bilim adamları Giovanni Battista Grassi, Amico Bignami, Giuseppe Bastianelli, Angelo Celli, Camillo Golgi ve Ettore Marchiafava tarafından insan sıtması ile ilgili çalışmalar yapıldı ve hastalığın vektörü ve karakteri tanımlandı.¹ Laveran, sıtma hastalarının kanında parazitleri gözlemlemiş ve bu keşfinden dolayı 1907'de Nobel Ödülü'nü almıştır.²

XIX. yüzyıl ortalarından itibaren sıtmanın gerileme süreci başlamıştır. İngiltere ve Hollanda gibi Kuzeybatı Avrupa ülkelerindeki kentsel ve kırsal alanlardaki sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi ve *Anofel* türü sivrisinek popülasyonun kontrol altına alınmasında gösterilen başarılar hastalıkların azalmasını sağlamıştır. XX. yüzyılın ilk yarısında, Avrupa'daki sıtma, iyileşen ekonomik durum ve düzenli olarak uygulanan kontrol önlemleri sayesinde sürekli bir azalma göstermiştir.³

Sıtma ile mücadelede dünyadaki gelişmelere paralel olarak Osmanlı'nın son döneminde de doktorlar aracılığı ile etkili çalışmalar yürütülmüştür. Sıtmanın halk sağlığı üzerindeki olumsuz etkileri dü-

şüldüğünde, salgın hastalıklarla mücadele edilirken önemli bir köşe taşı olan sıtma ile mücadele dönem itibariyle dikkat çekmektedir. Bu nedenle çalışmada tıp tarihi perspektifinden Osmanlı Sıhhi İdaresinde önemli görevler almış olan, Doktor Tevfik Rüştü'nün (Aras) "Isıtma (Sıtma)" adlı eseri temel alınmış ve Osmanlı'nın sıtma mücadelesi sistematik bir şekilde incelenerek ortaya konulmaya çalışılmıştır. Tevfik Rüştü'nün eseri, dönemin sıtmaya bakışını anlamak açısından önemli bir kaynak niteliğindedir. Söz konusu eser genel olarak tıp tarihi özel olarak ise halk sağlığı tarihini yakından ilgilendirmektedir. Bu bağlamda eserin kaleme alındığı dönem ve müellifi özelinde eser daha da dikkat çekmektedir. Çalışmada nitel araştırma metodlarından doküman analizi kullanılmıştır.

GEREÇ VE YÖNTEMLER

Bu çalışmaya konu olan ve Atatürk Üniversitesi Merkez Kütüphanesi Seyfettin Özege kataloğunda yer alan Isıtma (Sıtma) adlı eser Doktor Tevfik Rüştü [Aras] tarafından hazırlanmış olup R. 1330/M. 1914 tarihinde, Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi neşriyatından 2. baskı olarak yayınlanmıştır. İstanbul'da Matbaa-i Hayriye ve Şürekası tarafından basılan eser toplamda 32 sayfadan oluşmaktadır. Osmanlı Türkçesi bu eser Latin harflerine çevrilerek bulgularda eserin içeriğine dair verilere yer verilmiştir. Bulguları somutlaştırmak amacıyla tartışma bölümünde Sıtma eserinin yanı sıra T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Düstür ve telif-tetik eserlerden faydalanılmıştır.

Bir nitel araştırma yöntemi olarak kabul edilen doküman analizi, araştırma konusuna uygun olarak kabul edilen ve üzerinde çalışmaya değer bulunan yazılı belgelerin içeriğini sistematik bir şekilde inceleyip analiz etmek için kullanılmaktadır. Araştırma konusu ile ilgili olan her türlü doküman (basılı ve elektronik materyaller vb.) bu araştırma yöntemi kapsamına girmektedir.⁴ Buradan hareketle bu çalışma için en uygun nitel araştırma yöntemi olarak doküman analizi kullanılmıştır.

Araştırma kapsamında incelenen belgeler ışığında öncelikle Sıtma eserinin yazarı Dr. Tevfik Rüştü'nün (Aras) kim olduğu ortaya konmuştur. Daha

sonra Sıtma eserinin içeriği ve bölümleri Osmanlı Türkçesi'nden Latin harflerine çevrilerek, metnin orijinal başlıklandırmasına sadık kalarak 6 alt başlık altında sistematize edilmiştir. Bu bağlamda bulgular kısmı 2 temel araştırma sorusunun cevabı üzerinde şekillendirilmiştir.

BULGULAR

TEVFİK RÜŞTÜ (ARAS) KİMDİR?

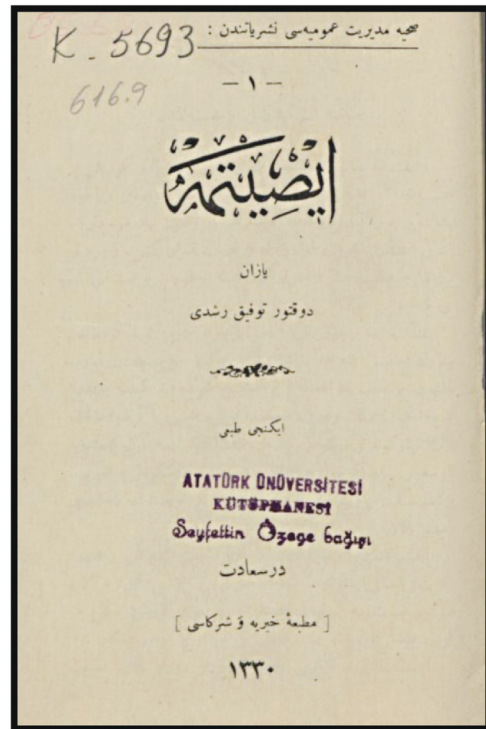
Tevfik Rüştü, 1883'te Çanakkale'de doğmuştur. İzmir ve Üsküp İdadilerinde eğitim görmüş ve Üsküp İdadisi'nden aliyyülâlâ diploma derecesi ile mezun olmuştur. Daha sonrasında 1 Eylül 1903'te Numune-i Terakki Mektebi'ni birincilikle tamamlayarak Beyrut İdadisi'nde gitmiş ve 1906'da Beyrut Mektebi Tıbbiyesini bitirmiştir. Fransızca bilen Tevfik Rüştü, aynı sene Paris'te Hôpital Broca'ya giderek Profesör Pozri'nin yanında jinekoloji ve Profesör Pier'in yanında da akuşman eğitimi almıştır. 15 Mayıs 1908'de İzmir Gureba-i Müslimin Hastanesi'nde fahri kabile olarak görev yapmaya başlamıştır. Tevfik Rüştü, 15 Şubat 1910'da Selanik Vilayeti Sıhhiye Müfettişliği'ne, 14 Ekim 1911'de Sıhhiye Müfettişi Umumiliği'ne ek olarak 21 Ekim 1911'de Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye Azalığı'na, 14 Mart 1913'te Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Birinci Müfettişliği'ne, 14 Nisan 1913'te Hıfzıssıhha Müdür Muavinliği'ne, 25 Şubat 1915'te Heyet-i Tefitişye Riyaseti'ne, 14 Mart 1916'da Sıhhiye Müfettiş-i Umumiliği'ne, 24 Haziran 1918'de Meclis-i Âli-i Sıhhi Azalığı'na atanmıştır. Tevfik Rüştü, sıhhiyedeki görevlerinin yanı sıra bu dönemde 2 önemli eser kaleme almıştır.⁵ Bunlardan ilki olan "Isıtma (Sıtma)" 1913'te yayımlandıktan sonra 1914 ve 1919'da tekrar basılmıştır.⁶⁻⁸ Diğer eseri olan "Çiçek Hastalığı" risalesi ise 1914'te yayınlanmıştır.⁹ I. Dünya Savaşı'nın ardından Anadolu'ya geçerek Millî Mücadele'ye katılan Tevfik Rüştü, 17 Haziran 1920'de Menteşe Milletvekili seçilmiştir. Mecliste sağlık başta olmak üzere birçok komisyonda çalışmıştır. 1923'ten 1939'a kadar 4 dönem İzmir Milletvekilliği ve 1925-1938 arasında Dışişleri Bakanlığı yapmıştır. 1939-1943 yılları arasında ise Londra Büyükelçisi olarak görev yapmıştır. Tevfik Rüştü Aras, 1972'de vefat etmiştir.¹⁰

ISITMA (SITMA) ESERİNİN İÇERİĞİ VE BÖLÜMLERİ NELERDİR?

Tevfik Rüştü'nün 1914'te yayınlanan Sıtma eseri şu başlıklardan oluşmaktadır: 1) Sıtma En Tehlikeli Bir Hastalıktır; 2) Sıtmalı Yerler; 3) Sıtmaya Nasıl Yakalanılır; 4) Sıtmaya Tutulmamanın Yolu; 5) Sıtmaya Tutulduktan Sonra; 6) Sıtmaya Karşı Açılan Muhabere (Resim 1). Metnin sonunda 11 maddeden oluşan "Sıtmalı Mahallerde Fukara Ahaliye ve Zürrâya Meccanen Kinin Tevzine Dair Nizamnamedir" ve 7 maddelik "Kinin Kuarslarının Suret-i Taksim ve Tevziati Hakkında Talimatname" ek olarak yer almaktadır. Ayrıca Eserin içerisinde sıtma ile ilgili olarak muhtelif boyutlarda resim ve fotoğraflar yer almaktadır (Resim 1).⁷

Sıtma En Tehlikeli Bir Hastalıktır

Tevfik Rüştü, sıtmayı Osmanlı Devleti'nde en tehlikeli ve en çok görülen hastalık olarak nitelendirmiştir. Sıtmadan herkesin haberdar olduğu vurgulanırken özellikle köyleri derinden etkilediği belirtilmiştir. Anadolu'da bazı köylerin nüfusunun gittikçe azaldığı hatta birkaç haneye kadar düştüğü, bunun sebebinin ise sıtma olduğu ifade edilmiştir. Tevfik Rüştü, sıtmayı 3 türlü tarif etmiştir: biri nöbet ile gelen humma;

RESİM 1: Tevfik Rüştü'nün Isıtma (Sıtma) eseri

ki bu durumda insanı üşütür, titretir, sonra ter içinde bırakır; bu terden sonra hasta yine açılır. Bu vaziyet her gün, gün aşırı veya 2-3 günde bir tekrar edebilir olarak nitelendirilmiştir. İkincisi ise gizli sıtma olarak nitelendirilmiş ve bu durumda hastalığın başka hastalıklara bile benzeyeceği belirtilmiştir. Bir de “habis” olarak adlandırılan ve köylüler tarafından “kara sıtma” namı verilen diğer bir sıtma türünde ise iyi ve etkili bir tedavi gerçekleştirmediği takdirde hastanın öldüğü ifade edilmiştir.⁷

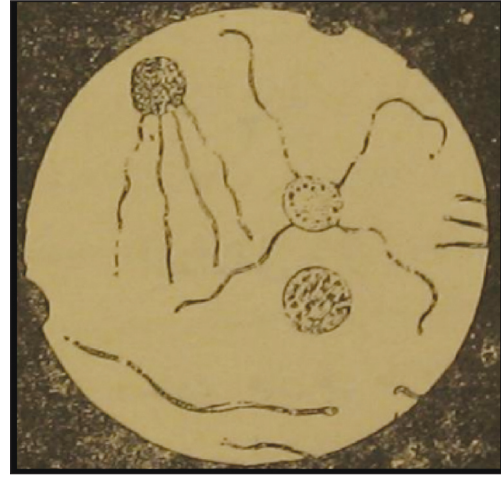
Tevfik Rüştü, insanların sıtmaya yakalandığında kendine bakmaması ve ilaç almaması durumunda sık sık nöbet geçirdiğini ve nöbetlerin tekrarı durumunda hem kuvvetini hem de iştahını kaybettiğini ifade eder. Ayrıca sağlığın başlıca alameti olarak belirttiği vücut renginin pembeden toprak rengine girdiğini, dalak ve karaciğerin şiştiğini ve bu durum neticesinde ise hastanın gittikçe kuvvetten yoksun hale geldiği açıklanmıştır. Eserin tamamında köylü ve sıtma arasındaki vurgu net bir biçimde yapılmıştır. Ayrıca sıtmanın yaygın olarak görüldüğü bölgelerde sapsarı yüzlü, ileri derecede zayıf ve büyük karınlı çocukların olduğu, erkeklerin ve kadınların yaşının bilinemeyecek derecede yaşlandığı, vücutlarının yıprandığı, kanlarının bozulduğu, kızların da sanki hamile bir kadına dönüştüğü vurgulanmıştır.⁷

Sıtmalı Yerler

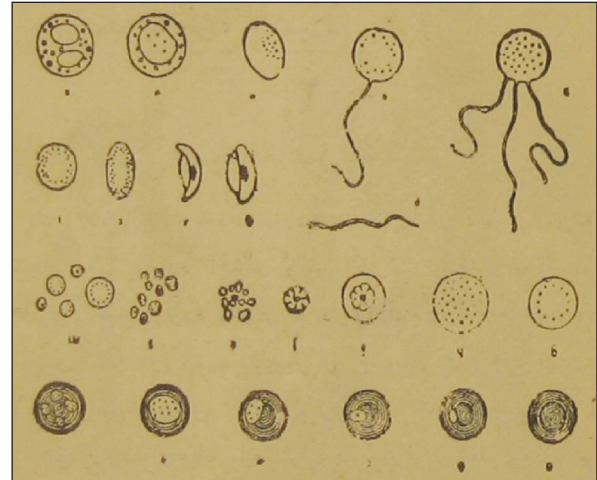
Tevfik Rüştü, sıtmayı dünyanın her yerinde olabilen bir hastalık olarak nitelendirirken özellikle de bataklık ve su birikintisi olan bölgelerde yoğun bir şekilde görüldüğünü ifade etmiştir. Çünkü bataklıklar sıtma mikrobunu taşıyan sivrisinekleri barındırmaktadır. Sıtmaya sebep olan mikrobun, Cezayir’de bir hastanın kanını incelerken Charles Louis Alphonse Laveran tarafından bulunduğu aktarılmıştır (Resim 2, Resim 3).⁷

Tevfik Rüştü, sıtmaya sebep olan mikrobun yalnız sıtmalıların kanında bulunmadığını, hastanın kanını emen *Anofel* türü sivrisineklerin vücudunda muhafaza edilerek, insanları ısırılmalarıyla sıtmada birer taşıyıcı olduklarını belirtir. Bataklıkların ise sivrisineklerin çoğalmasına sebep olduğunu ifade etmiştir.⁷

Tevfik Rüştü, bir yerde sıtma hastalığının meydana gelmesi için civarda hem *Anofel* türü sivrisinek hem de sıtmanın bulunması gerektiğini belirtir. Osmanlı coğrafyasında bu hastalığın Basra vilayeti,

RESİM 2: Sıtmaya sebep olan kan hayvancığı

RESİM 3: Sıtma hastalığını yapan kan hayvancıkları: a) Sağlam bir kan yuvarlacığı; b, c, d, e) Hasta ve az çok boyalı yuvarlacıklar; f, i, m) Yuvarlacıkların parçalanması; N) Üç kuyruklu yuvarlak; P) Serbest kuyruk

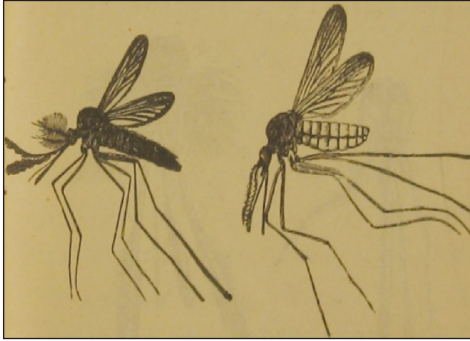
Adana vilayeti ve İzmit livasında yoğun olarak görüldüğü, bu bölgelerde ise bataklığın çok bulunduğu ifade edilmiştir.⁷

Sıtmaya Nasıl Yakalanılır?

Tevfik Rüştü, sıtma olan yerlerde bataklık, çeltik ve su birikintilerinin bulunduğu dikkat çekerek bu bölgelerde ilkbahar, yaz ve sonbahar sıcaklarında sivrisineklerin ürediğini ifade eder. Bataklıkların kendi başına sıtma yapmadığı gibi sıtma mikrobunu da oluşturmadığına dikkat çekerek bu mikrobun taşıyanların sivrisinekler olduğuna sıklıkla vurgu yapmıştır. Bu sivrisineklerin gündüzleri ağaçların üstünde, ahır-

RESİM 4: Dişi ve erkek sivrisineğin başı ve hortumu (sol dişi, sağ erkek)

RESİM 5: Erkek ve dişi sivrisinek

larda, kümeslerde, dumansız yerlerde bulunduğu, karanlık köşelere, oda tavanlarına, masa ve karyola altlarına kaçtığı, hatta ayakkabının içinde ve mutfak takımları arasında saklandığı belirtilir.⁷

Başlarında tüylü boynuzla sahip olan erkek sivrisinekler insanı sokmazlar. Dişi sivrisinekler insanı sokmakta ve sıtmayı bulaştırmaktadır. Bu noktada diğer türlere nazaran *Anofel* türü dişi sivrisineklere dikkat çeken Tefik Rüştü, bunların sıtmadaki rolüne vurgu yapmıştır (Resim 4).⁷

Zararlı sivrisineklerin zararsızlardan ayırt edilmesi için vücuda kondukları ve sokmak üzere buldukları zaman duruşlarına dikkat edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Sıradan sivrisinekler, insan vücudunda paralel bulunurken *Anofel* türünde ise dikine yani başları vücuda doğru bedenleri ise kalkık vaziyette bulunmaktadır (Resim 5).⁷

Sıtma Tutulmamanın Yolu

Tefik Rüştü, sıtma tutulmamak için zararlı sivrisineklerin çoğalmasına sebep olan bataklıkların ve su birikintilerinin ortadan kaldırılması gerektiğine dik-

kat çekmektedir. Bu gibi faaliyetlerin hükümetin işi olduğunu belirterek bunun için ise hayli miktar para sarfi lazım gerektiği ifade edilmiştir. Belediye ve ahalیه düşen sorumluluklar ise şu şekilde sıralanmıştır: suların birikmesine karşı koymak, sulara akıntı vermek üzere yollar açmak, derelerin kenarlarına setler yapmak, bataklıklara ağaçlar özellikle de okaliptüs dikmek. Ayrıca kurutulamayan su birikintilerinde yavru halinde bulunan sivrisineklerin petrol, zeytinyağı vb. yağ dökerek nasıl yok edilmesi gerektiği de izah edilmiştir (Resim 6, Resim 7).⁷

Sıtmadan korunabilmenin yolları 3 başlık halinde toplanmıştır: 1) Sivrisineklerin yavrularını öldürmek ve büyüklerini barındırmamak; 2) Sıtma taşıyan sivrisineklerin ısırmasından korunmak; 3) Kinin kullanmak. Eserde, sıtma ile ilgili köylerdeki batıl inançlara itibar edilmemesi gerektiği şu sözlerle

RESİM 6: Suda bulunan sivrisinek yavrusu

RESİM 7: Su birikintilerinde sivrisinek yavrularının petrol ile öldürülmesi

vurgulanmıştır: “Bazı köylerde sıtmaya tutulmamak için şarap, konyak ve rakı içmenin iyi olduğuna dair söylenen sözler gayet yolsuz ve boş bir düşünce ve pek batıl bir itikattir. Şarap içen binlerce adamların sıtmaya tutuldukları her gün görülmektedir.”⁷

Tevfik Rüştü, evlerde pencere başta olmak üzere birçok yere demir telden kafes yaptırılarak sivrisineklerin girmesinin engellenmesinin oldukça önemli olduğunu ifade etmiştir. Ayrıca evin çeşitli bölgelerinin ağlarla örtülmesinin de gerekliliklerine değinmektedir. Kapıların daimî surette kapalı kalması hatta mümkünse eve girişte 2 kapının bulunması da belirtilmiştir. Duman oluşturularak sivrisinekler uzaklaştırıldıktan sonra pencere ve kapıların iyi bir şekilde kapatılmasının önemli olduğu ifade edilmiştir. Kalın kıyafetler giyilmesinin gereklilik olduğu gibi akşam serinliğine aldanarak açık havada konuşmaktan ve yemek yemekten kaçınılması gerektiği belirtilmiştir. Gece nöbet tutmak zorunda olanların ise yüzlerini yaşamak benzeri şekilde örtmeleri ve eldiven giymelerinden bahsedilirken İtalya’da gece nöbetinde bulunan bekçilerinin maske ve eldiven kullandıkları da aktarılmıştır. Bu ve benzeri tedbirlerin askeriye için dikkate alınmasının önemi özellikle vurgulanmıştır (Resim 8).⁷

Çocukların sıtmaya daha çabuk yakalanmaları nedeniyle sabahları erken saatlerde ve geceleri dışarı çıkarılmamaları tavsiye edilmiştir. Ayrıca uyutul-

RESİM 8: Sol taraf: 1,2) Dişi ve erkek sivrisinek konuşları; 3) Sıtmalılar; 4) Seyyar hastane; 5) Hekim ve sıtmalılar; sağ taraf: 1) Kulübe kapısında tel tambur; 2) Tel cibinlik; 3) Yüzlerine peçe örtmüş şimendifer amelesi, tel kafesler sayesinde sıtmadan kurtulmuş ana, baba, çocuklar

dukları zaman nefes almalarına engel olmayacak surette bir cibinlik ile örtünmelerinin önemli olduğu belirtilmiştir.⁷

Tevfik Rüştü’nün sıtmadan korunulması noktasında en fazla önem verdiği konu kinin (sülfato) meselesi olmuştur. Çünkü sıtmaya tutulmamak için en kolay çare olarak kinin kullanmak addedilmiştir. Bu doğrultuda ise Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi’nin yoksul ahaliye ücretsiz kinin dağıtılması iyi bir sorumluluk olarak değerlendirilmiştir. Müdüriyet ahali için kininin en iyi cinsten haplar (kuarslar), şekerlemeler yaptırarak şişelere doldurtmuş ve ahaliye kolayca dağıtılması yolunda nizamname ve talimatname hazırlamıştır. Devlet tarafından parasız dağıtılan kinin şişelerinin üzerinde “meccanen verilecektir” ibaresinin bulunduğu belirtilerek kininin nasıl ve kaç doz şeklinde kullanılacağı da izah edilmiştir. Yalnız sıtmalı yerlerde oturanların değil, sıtmalı bölgeye gidip gelenlerin orada buldukları müddetçe her gün kinin almalarının gerektiği ve hatta döndükten sonra da 15 gün kinin kullanımına devam etmenin elzem olduğu ifade edilmiştir. Tevfik Rüştü, kininin dalak büyüttüğüne dair olan sözleri masaldan ve yalandan ibaret olarak değerlendirirken dalakları asıl şişiren ve büyütenin sıtma olduğunun altını çizmiştir.⁷

Sıtmaya Tutulduktan Sonra

Tevfik Rüştü, “kandaki hayvancıkları” öldürmesi nedeniyle sıtmaya karşı en etkili ilacı kinin olarak nitelendirmiştir. Sıtmalı yerlerde kininin adeta tuz gibi evlerden eksik olmamasının öneminden bahsetmiştir. Kininin nöbet geçer geçmez yani terleme başladığı ve baş ağrısı azaldığı esnada alınması gerektiğini belirlemiştir. Eserde kininin kullanımının yaşlara göre ne şekilde yapılması gerektiği izah edilmiştir. Kininin çeltik, bataklık, su birikintileri ve hendekler bulunan tarlalar vb. sıtmalı bölgelerde çalışan işçi, köylü, kumpanya ve çiftlik sahipleri sahiplerine ücretsiz olarak verilmesinin önemli olduğu vurgulanmıştır. Devletin ücretsiz kinin dağıtımı için her yıl tahsis ettiği bütçenin yanında hayır kurumları aracılığıyla da destek olunması gerektiği ifade edilmiştir.⁷

Sıtmaya Karşı Açılan Muharebe

Tevfik Rüştü, eserinde insan vücudunu yıpratıcı ve sağlığı derinden etkileyen bir hastalık olarak nite-

lendirdiği sıtmayı el birliği ile kaldırmak için hükümet, belediye ve ahalinin doktorlara yardımının gereğinden bahsetmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanının ardından ücretsiz kinin dağıtmak üzere yürürlüğe giren nizamname ve talimatnamenin önemine de vurgu yapılmıştır. Tevfik Rüştü, eserinin önemini vurgulayarak ve sıtmaya karşı yapılması gerekenleri öğütleyerek eserini şu sözlerle bitirmektedir: “*Kinini herkes her yerde dağıtmaya çalışmalıdır; çünkü sıtmaya karşı en çok kurban veren yerlerden biri de memleketimizdir. Bunu için memleketini seven, Osmanlı toprağı oğullarını düşünen herkesten şu ricada bulunuruz: Şehirlerde bu kitapçığımızı okuyup maksadımızı anlayacak pek çoktur; fakat köylerde henüz okuyup yazma bilenler az olduğu için oralarda sözümüzü mektep hocalarıyla okuyup yazanlara hitap ederiz: Sıtmaya karşı çalışmak bizim için memleket için adeta bir sağlık kavgası addedilmelidir. Elinden gelen herkes bu muharebeye iştirak etmelidir, girişmelidir. Kitapçığımızı okuyup da içindekilerini ahalimize, köylülerimize anlatan, elinden geldiği kadar kinin dağıtan erler Osmanlı yurdunun bu sağlık kavgasına, bu millet muharebesine girişen en ulu azası, yiğitleri demektir.*”⁷

TARTIŞMA

II. Meşrutiyet Dönemi'nde eğitim, hukuk, bürokrasi alanında önemli gelişmeler yaşandığı gibi düşünce dünyasında da önemli değişimler görülmektedir. Devlet yöneticileri ve aydınlar ülkenin temel problemleri üzerinde dururken sağlık meselesini ihmal etmiştir. Bu bağlamda ise tarımsal üretim ve ülke nüfusunu derinden etkileyen sıtmaya yönelik olarak doktorlar, aydınlar ve devlet adamlarının çabaları dikkate değerdir. Sıtmaya yönelik çıkarılan kanun ve kitaplarla da halk sağlığını koruma ve hastalığın yayılmasını önlemeye yönelik çabalar görülmektedir. Bu dönemde Osmanlı'nın iç ve dış siyasasında yaşadığı sorunların yanı sıra tifo, verem, veba, çiçek, frengi ve sıtma başta olmak üzere birçok hastalık ekonomiye zarar vermiş ve ölümlere sebep olmuştur.¹¹

Osmanlı, sıtma ile mücadelede tedavi edici ve koruyucu sağlık hizmetlerini uygulamıştır. Tedavi edici önlemler şu şekilde sıralanabilir; 1) Sıtmalı bölgelere seyyar doktor, müfettiş ve hastabakıcı görevlendirilmesi; 2) Kinin ilacının hastalara ulaştırılması;

3) Hastalara gıda yardımında bulunulması; 4) Hastalara kalacak yer temin edilmesi. Koruyucu önlemler ise şunlardır: 1) Sağlık komisyonlarının oluşturulması; 2) Temizlik faaliyetlerin yürütülmesi; 3) Kirli suların ve bataklıkların temizlenmesi; 4) Pirinç (çeltik) ve tütün ekiminin kontrol altına alınması; 5) Hastaların sıtma olmayan bölgelere nakledilmesi; 6) Hastalığa yönelik araştırma yapanların desteklenmesi; 7) Halkın korku ve paniğe sevk edilmesinin engellenmesi.¹²

Sıtma, Tevfik Rüştü'nün belirttiği üzere en çok Basra, Adana ve İzmit bölgelerinde görülmekle birlikte Osmanlı coğrafyasının çeşitli bölgelerinde etkisini endemik ve epidemik olarak hissettirmiştir. 1909'da Karasu Nahiyesi'nde sıtma başta olmak üzere bazı hastalıklar meydana geldiğinde Adapazarı Kaymakamlığı gerekli önlemlerin alınması için durumu İzmit Mutasarrıflığı'na bildirmiştir. İzmit Mutasarrıflığı konuyu Sıhhiye Nezareti'ne aktardıktan sonra Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Dahiliye Hastalıkları Muallimi Ferik Feyzi Paşa ve Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Anatomi ve Patoloji Muallimi Miralay Rıfat Hüsameddin Paşa bölgeyi inceleyerek bir rapor hazırlamıştır. Buna göre bölgede bataklıkların bulunduğu ve sıtmanın yayılması nedeniyle de her yıl çok fazla insanın vefat ettiği, durumun böyle devam etmesi halinde tamamen yok olma tehlikesinin olduğu bildirilmiştir. Raporda şunlar önerilmiştir: kanallar inşa edilerek bataklıkların kurutulması, durgun suların hareket ettirilerek temiz akarsu akışının sağlanması, havanın temizlenmesi için söğüt, kavak ve özellikle de okalıptüs ağaçlarının dikilmesi, halka yardımcı olunması amacıyla okalıptüs fidanlıklarının kurulması ve sağlık personelinin yetersizliği nedeniyle bölgedeki 1 doktora ilave olarak 2 doktorun daha gönderilmesi belirtilmiştir.¹³ Benzer bir durum aynı tarihlerde Selanik'te yaşanmaktaydı. Köylülerin merkeze gönderdiği telgrafta sıtma nedeniyle vefatların “*fevkalade bir dereceye*” vardığı belirtilmiştir. Bu duruma etken olarak ise pirinç ve çeltik tarlaları göstermiştir.¹⁴ Selanik'teki sıhhi durumun kötüye gitmesi valiliğin dikkati çekmiş ve mevcut sıhhiye müfettişi “*tedvire kifayeti bulunmayan*” olarak adlandırılarak yerine “*Beyrut Fransız Mekteb-i Tıbbiyesinden mezun ve Tıbbiye-i Osmaniye diplomasını haiz olan ve 2 sene Paris'te ikmal tahsil etmiş bulu-*

nan emraz-ı nisaiye mütehasısı ve operatörü” Doktor Tevfik Rüştü Bey’in atanması talep edilmiştir. Tevfik Rüştü’nün henüz 3 yıl önce mezun olduğu göz önüne alındığında ve bir vilayetin en üst sağlık memurluğu görevi olan müfettişlik vazifesi için sağlık teşkilatında uzun yıllar görevde bulunulması gerektiği öne sürülerek bu durum uygun görülmemiştir. Ancak sadece 5 ay sonra Nisan 1910’da Tevfik Rüştü, vekâleten Selanik Sıhhiye Müfettişi olarak görevlendirilmiş ve “liyakat ve kifayeti” sayesinde kısa süre içerisinde de asaleten ataması yapılmıştır.^{15,16}

Sıtma konusu Meclis-i Mebusan’ın da gündemini meşgul etmiştir. Sivas Mebusu Dağavaryan Efendi 18 Mayıs 1909’da bataklik mahallere ağaç dikilmesi gerekliliğinden bahsetmiştir.¹⁷ Benzer bir şekilde Biga Mebusu Arif İsmet Bey ise okaliptüs ağacının sıtmalı bölgelere dikilmesinin önemine dikkat çekmiştir. Ona göre sıtmaya karşı bir çare bulunmadıkça ordu ve donanmaya ne kadar masraf yapılırsa yapılsın önemli değildi çünkü sıtma nüfusu ciddi şekilde etkilemekteydi.¹⁸ Her iki mebusun da işaret ettiği üzere okaliptüs ağaçları yılda 200-250 bin ton su çekerek hızla büyüğünden sivrisineklerin yaşam alanlarının yok edilmesinde oldukça önemli bir etkendi.¹¹ Tevfik Rüştü, eserinde okaliptüs dikmenin sıtma ile mücadelede etkin bir yöntem olduğunu belirtmiştir.⁷

Meclis-i Mebusan’da 1910’da yapılan Pirinç Ziraatı Kanunnamesi görüşmeleri de aslında dolaylı olarak sıtma ile mücadele konusunu etkilemiştir. Devletin sıtma ile mücadelede bataklikların kurutulmasına önem verirken sulak alanlara ihtiyaç duyan pirinç ziraatını teşvik etmesi bir tezatlık ortaya çıkarmıştır. Bu durum karşısında kanunnamenin son halinde pirincin hastalık kaynağı ve kirlilik çeşidi olarak görülmesi neticesinde üreticilere bazı sorumluluklar yüklenmiştir. Gratien’in tabiri ile “imparatorluk pılavdan dönmüştür”.¹⁹ Tevfik Rüştü eserinde çeltik bölgelerini sivrisineklerin üremesine yardımcı bölgeler olarak nitelendirirken daimî surette bu bölgelerin kendi başına sıtma yapmadığını ve mikrobu taşıyanların sivrisinekler olduğunu belirtmek zorunluluğunu hissetmiştir.⁷

Sıtma ile mücadelede en etkili yollardan birisi de bataklikların kurutulması meselesi olmuştur. Os-

manlı coğrafyasında mevcut bataklikların yerlerinin belirlenerek incelemeler yapılması, vilayetlerin haritalarının çıkarılması ve sıhhi komisyonların kurulması kararlaştırılmıştır.²⁰ Örneğin 1912’de İşkodra’da kronik bir sıtma salgının etkileri derinden hissedilmiştir. İşkodra Vilayeti’nin, Vidin Nehri kıyısında bulunan bölgelerde bataklikların fazla olması, sıtma ve başka hastalıkların ortaya çıkmasına ve bu hastalıkların bölge ahalisini etkilemesine neden olmuştur. Sazlıklarla kaplanan bölgelerde ise sivrisineklerin yaz-kış demeden sürekli çoğalarak hastalıkların yayılmasına sebep oldukları belirtilmiştir.²¹ Tevfik Rüştü, sivrisineklerin çoğalmasına sebep olan bataklikların ve su birikintilerinin ortadan kaldırılması gerektiğine dikkat çekmiştir. Kurutulamayan su birikintilerinde sivrisinek yavrularının petrol, zeytinyağı vb. yağ dökülerek yok edilmesinin önemini de ifade etmiştir.⁷

Osmanlı’da XIX. yüzyılın ortalarından itibaren sıtma ile mücadelede Avrupa’dan getirilen, “sülfato” veya “sülfat dö kinin” (quinine sulfate) olarak adlandırılan kinin sülfat etkin bir şekilde kullanılmaya başlanmıştır.^{22,23} XX. yüzyılın hemen başında İtalya’da başlayan devlet kinini uygulamasını, II. Meşrutiyet’in ardından Osmanlı idarecileri de benzer şekilde ele almıştır. 1913’te “*Sıtmalı Mahallerde Fukara Ahaliye ve Zürraya Meccanen Kinin Tevzii Hakkında Nizamname*”nin ve “*Kinin Kuarslarının Suret-i Taksim ve Tevzii Hakkında Talimatname*” ile devlet kinini uygulaması başlamıştır. Düzenleme ile Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi tarafından fakir ahaliye ve çiftçilere ücretsiz dağıtılmak üzere her sene vilayet ve müstakil livalara ihtiyaçları nispetinde ücretsiz kinin gönderilmesi kararlaştırılmıştır.²⁴ Bu süreçte Avrupa’dan ciddi miktarda kinin ithal edilmiştir.²⁵

Tevfik Rüştü, 1913’te önce Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Birinci Müfettişliği görevini daha sonrasında ise Hıfzısıhha Müdür Muavinliğini yürütmüştür. Bu bağlamda eserinin sonunda kinin ile ilgili nizamname ve talimatname de yer almıştır. Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi, sıtma meselesinin sorumluluğunun farkında olarak halkın bilinçlendirilmesini önemsemekteydi ve bu bağlamda Tevfik Rüştü’nün eseri de Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi neşriyatından olarak yayınlanmıştır. Osmanlı’da 1908-1922 arası dönemde 1’i çeviri olmak üzere

sıtma ile ilgili 9 eser yayınlanmıştır. Tevfik Rüştü'nün eseri bu dönemde 1913, 1914 ve 1919 yılları arasında neşredilmiş ve sıtma ile ilgili birden çok baskı yapan tek eser olmuştur. Bu eserlerin temel gayesi halkı sıtmaya karşı aydınlatmak, bilinçlendirmek ve hekimlere bu mücadelede yol göstermek şeklinde izah edilebilir. Tevfik Rüştü'nün eseri bu amaç doğrultusunda kaleme alındığı için metnin dili oldukça sade ve anlaşılır şekilde hazırlanarak tıbbi terimlere çok az yer verilmiştir. Bazı eserler ise bilimsel kaygılarla veya doğrudan hekimler için yazıldığı için metinde tıbbi terminoloji ağır basmaktadır. Bu durum eserlerdeki resim ve şekillerde de kendisini göstermektedir. Tevfik Rüştü'nün eseri de dâhil olmak üzere halk için yazılmış olan eserlerde görseller daha çok ve daha basittir. Ancak bilimsel ağırlığı bulunan eserlerdeki resim ve şekiller sayıca az olmasının yanı sıra teknik özellikler de taşımaktadır.^{7,26}

I. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından, fiyatların yükselmesi ve ordunun artan ihtiyacı nedeniyle kinin tedarikinde olumsuzluklar yaşanmışsa da yürürlüğe giren kanunlarla bu durumun önünün alınmasına çalışılmıştır. Sıtma ile mücadele Osmanlı'dan Cumhuriyet'e bir miras olarak kalmış olup bu mücadelenin devamlılığı sağlanması için ciddi bir çaba harcanmıştır.^{22,27}

SONUÇ

XIX. ve XX. yüzyılın başlarında Osmanlı topraklarında özellikle kırsal alanlarda yaygın olarak görülen sıtma, tarımsal üretkenliği düşüren, nüfusun azalmasına sebep olan ve toplum sağlığını tehdit etmiştir. II. Abdülhamid Dönemi'nde sağlık alanındaki hızlı değişim ve dönüşüm II. Meşrutiyet Dönemi'ndeki gelişmelerle daha sistematik hale gelmiştir. Sıtmayla mücadelede önleyici ve tedavi edici sağlık politikaları uygulanmıştır. Bataklıkların kurutulması, kininin ücretsiz dağıtımı ve halkın bilinçlendirilmesine yönelik faaliyetler sıtma ile mücadelenin temel dinamiklerinden olmuştur. Sıtma tıbbi bir sorun olmaktan öte ekonomik ve demografik yapıyı da etkilemiştir. Tevfik Rüştü'nün eserinde de vurguladığı gibi, sıtmanın

yoğun olarak görüldüğü bölgeler tarımsal üretimin belkemiği olan kırsal alanlardır. Bu bölgelerde sıtma nedeniyle iş gücü kaybı yaşanmış, köylülerin geçim kaynakları zarar görmüş ve kırsal nüfus etkilenmiştir. Bu bağlamda Tevfik Rüştü'nün eserinin en önemli yönlerinden biri, halkı bilinçlendirmeye yönelik yaklaşımıdır. Eserde kullanılan sade dil, bilimsel bilgilerin toplumun geniş kesimleri tarafından anlaşılmasını sağlamak amacıyla seçilmiş olup, halk sağlığına dair kitlesel farkındalığın artırılması hedeflenmiştir. Ayrıca halkın sıtma konusundaki geleneksel inanışları ve batıl inançları, hastalıkla mücadelede büyük bir engel teşkil ettiğinden Tevfik Rüştü eserinde bu tür inanışların neler olduğunu ve bunlarla mücadele edilmesi gerektiği açıkça belirtilerek modern tıbbi bilgilerinin halka ulaştırılmasının gerekliliğini vurgulamıştır.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde devletin sağlık yönetimi konusunda daha merkeziyetçi bir yaklaşıma yönelmesinin bir tezahürü olarak 1913'ten itibaren hukuki mevzuat oluşturularak sıtma ile mücadelede ücretsiz kinin dağıtılmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla sıtmayla mücadeledeki ilerleme yavaşlamıştır. Nihayetinde Osmanlı döneminde sıtmayla mücadelede için başlatılan birçok uygulama, Cumhuriyet'in ilk yıllarında da sürdürülmüştür.

Finansal Kaynak

Bu çalışma sırasında, yapılan araştırma konusu ile ilgili doğrudan bağlantısı bulunan herhangi bir ilaç firmasından, tıbbi alet, gereç ve malzeme sağlayan ve/veya üreten bir firma veya herhangi bir ticari firmadan, çalışmanın değerlendirme sürecinde, çalışma ile ilgili verilecek kararı olumsuz etkileyebilecek maddi ve/veya manevi herhangi bir destek alınmamıştır.

Çıkar Çatışması

Bu çalışma ile ilgili olarak yazarların ve/veya aile bireylerinin çıkar çatışması potansiyeli olabilecek bilimsel ve tıbbi komite üyeliği veya üyeleri ile ilişkisi, danışmanlık, bilirkişilik, herhangi bir firmada çalışma durumu, hissedarlık ve benzer durumları yoktur.

Yazar Katkıları

Bu çalışma hazırlanırken tüm yazarlar eşit katkı sağlamıştır.

KAYNAKLAR

1. Cox FE. History of the discovery of the malaria parasites and their vectors. *Parasit Vectors*. 2010;3(1):5. [Crossref] [PubMed] [PMC]
2. Talapko J, Škrlec I, Alebić T, Jukić M, Včev A. Malaria: the past and the present. *Microorganisms*. 2019;7(6):179. [Crossref] [PubMed] [PMC]
3. Majori G. Short history of malaria and its eradication in Italy with short notes on the fight against the infection in the mediterranean basin. *Mediterr J Hematol Infect Dis*. 2012;4(1):e2012016. [Crossref] [PubMed] [PMC]
4. Kırıl B. Nitel bir veri analizi yöntemi olarak doküman analizi [Document analysis as a qualitative data analysis method]. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 2020;(15):170-89. [Link]
5. TBMM Arşivi. Milletvekili Mazbata ve Tanıtma Formları, Tercüme-i Hal Varakası. Tevfik Rüştü Aras, 333.
6. Tevfik Rüştü. Isıtma. Dersaadet: Matbaa-i Arşak Garoyan; 1329.
7. Tevfik Rüştü. Isıtma. 2. Baskı. Dersaadet: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası; 1330.
8. Tevfik Rüştü. Isıtma. 3. Baskı. Dersaadet: Jandarma Matbaası; 1335.
9. Tevfik Rüştü. Çiçek Hastalığı. 2. Baskı. İstanbul: Matbaa-i Hayriye ve Şürekası; 1330.
10. Çoker F. Türk Parlamento Tarihi: Millî Mücadele ve T.B.M.M. I. Dönem 1919-1923. III. Cilt. 1. Baskı. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları;1994.
11. Akagündüz Ü. II. Meşrutiyet döneminde toplumsal bir sorun olarak sıtma ve sıtmadan korunma çareleri. *Kebikeç*. 2016;20(41):95-123. [Link]
12. Kumaş N. Osmanlı Devleti döneminde sıtma hastalığını önlemeye yönelik hükümetin aldığı tedbirler (1860-1922). Köse Ş, Büke Ç, Çakmak F, Akçiçek E, editörler. *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*. Ankara: Gece Kitaplığı; 2017.
13. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 2759/35.
14. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO. 3509/263156.
15. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MUİ. 81/14.
16. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MUİ. 98/33.
17. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 3, İçtima Senesi 1, 74. İnikat, 5 Mayıs 1325 / 18 Mayıs 1909.
18. Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi, Devre I, Cilt 2, İçtima Senesi 2, 38. İnikat, 27 Kanunusani 1325 / 9 Şubat 1910.
19. Gratien C. Pilavdan dönen imparatorluk: meclis-i mebusan'da sıtma ve çeltik tartışmaları. Kurt B, Yaşayanlar İ, editörler. *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Salgın Hastalıklar ve Kamu Sağlığı*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları; 2023. p.97-117.
20. Karcı E. II. Meşrutiyet döneminde Osmanlı hükümetlerinin sıtma ile mücadelesi (1908-1914). Köse Ş, Büke Ç, Çakmak F, Akçiçek E, editörler. *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*. Ankara: Gece Kitaplığı; 2017. p.283-304.
21. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.İD. 136/7.
22. Sert G, Dölen E. Osmanlı'dan cumhuriyet'e devlet kinini. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*. 2013;14(2):69-86. [Link]
23. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), DH.MKT. 1555/4.
24. "Sıtmalı Mahallerde Fukara-i Ahaliye ve Zürrâ Meccanen Kinin Tevzii Hakkında Nizamname", *Düstur, Tertib 2, Cilt 5, 16 Mayıs 1329/29 Mayıs 1913*. p. 506-7.
25. T.C. Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), HR.İD. 1845/20; HR.İD. 1845/21; HR.İD. 1845/22; HR.İD. 1845/23; HR.İD. 1845/24; HR.İD. 1845/25.
26. Aydın MB, Ertaş MY. Bulaşıcı hastalıklarla mücadelede neşriyat: sıtma konulu kitaplar (1908-1928). Köse Ş, Büke Ç, Çakmak F, Akçiçek E, editörler. *Tarihsel Süreçte Anadolu'da Sıtma*. 1. Baskı. Ankara: Gece Kitaplığı; 2017. p.361-96.
27. Işık Z. Osmanlı'nın son zamanları cumhuriyet'in ilk çeyrek asrında sıtma salgınına karşı verilen mücadelenin mahiyeti [The nature of the fight against malaria epidemic during the latter stages of Ottoman era and first quarter century of the republic]. *Selçuk Türkiyat*. 2021;(51):51-82. [Link]